

УДК 930.2:[39:728](=161.2):[72.04:745.51](477.43-22)"18/19"
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2023.01.120>

ЗНАХІДКА ДОШКИ З РІЗЬБЛЕННЯМ ІЗ С. СУРЖА ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Павло НЕЧИТАЙЛО

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6849-2705>
кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
ДП «Науково-дослідний центр
«Охоронна археологічна служба»
Інституту археології НАН України», ,
вул. Руська 2, м. Кам'янець-Подільський,
32301, Україна, e-mail: kparchaeology@gmail.com

Тетяна НАКОНЕЧНА
(ГОЩІЦЬКА)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8596-8974>
кандидат історичних наук, науковий співробітник,
Інститут народознавства НАН України,
відділ історичної етнології,
проспект Свободи, 15, 79000, м. Львів, Україна,
e-mail: hoshchitska.tetiana@gmail.com

Об'єктом пропонованої статті є конструктивні елементи житла Поділля етнографічного періоду, а предметом — дошка з різьбленням, знайдена під час демонтажу віконної рами в хаті ХІХ — першої половини ХХ ст., із с. Суржа Кам'янець-Подільського району Хмельницької області.

Наукова новизна полягає у тому, що досліджувану балку з вирізьбленим зображенням хреста та кількома кирилическими написами ми проінтерпретували як сволок, який було використано повторно у новому житлі. Попередні дослідники наводили згадки про таке явище, та зараз ми побачили його наочне, предметне підтвердження.

Методика дослідження ґрунтується на застосуванні методів аналізу та синтезу, компаративного, інтердисциплінарного, методів польових досліджень.

Ключові слова: сволок, форми хрестів, народна архітектура, різьблення, Поділля.

Pavlo NECHYTAILO

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6849-2705>
Candidate of Historical Sciences, Doctor of Philosophy,
Senior Researcher,
State Enterprise «Research Center «Protective
Archaeological Service»
of the Institute of Archeology of NASU»
Kamianets-Podilskiy, Ukraine,
e-mail: kparchaeology@gmail.com

Tetiana NAKONECHNA (HOSHCHITSKA)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8596-8974>
Candidate of Historical Sciences, Doctor of Philosophy,
Researcher Fellow
of department of Historical Ethnology of the Institute
of Ethnology The National Academy
of Sciences of Ukraine,
15, Svoboda Ave., 79000, Lviv, Ukraine,
e-mail: hoshchitska.tetiana@gmail.com

DISCOVERY OF A PLANK WITH CARVING FROM S.SURZHA, KHMELNYTSKYI REGION

Introduction: Folk construction is an extremely interesting and diverse component of the traditional culture of Ukrainians. Despite undergoing constant improvement, folk architecture also preserved many archaic features over the centuries. *Problem Statement:* Despite the significant research potential, it must be stated that the study of the specifics of the tradition of housing construction of some ethnographic regions is insufficient. Among them, in particular, there is the traditional architecture of Podillia, which was marked by the existence of a significant variety of construction techniques, methods and materials, which, however, have not been brought into the research focus. The object of the given article is the constructive elements of Podillia housing of the ethnographic period, the subject is a board with carvings found during the dismantling of a window frame in a house of the 19th — the first half of the 20th century, from the village of Surzha, Kamianets-Podilskiy district, Khmelnytskyi region. *Purpose:* The scientific novelty is that the researched beam with a carved image of a cross and several Cyrillic inscriptions was interpreted by us as a svolak (the main beam, under the ceiling in a wooden structure, in an old Ukrainian house, which was usually located along the longitudinal axis) that was reused in a new dwelling. *Methods:* We used methods of analysis and synthesis, comparative methods, methods of field research and interdisciplinary methods. *Conclusion:* In the case of a svolak fragment found in the village of Surzha, we most likely see an example of reusing an old svolak in a new house. However, here it was turned into a window frame. This is certainly an interesting ethnographic case, some aspects of which still require additional research. Above all, this concerns the reading and interpretation of the inscriptions (the working version proposed by Timur Bobrovsky is now perceived as the most likely), as well as more accurate dating of the find.

Keywords: beam, forms of crosses, folk architecture, carving, Podillia.

Вступ. Народне будівництво є надзвичайно цікавою та різноманітною складовою традиційної культури українців. Зазнаючи постійного вдосконалення, народна архітектура, разом із тим, упродовж віків зберігала й чимало архаїчних рис. Попри значний дослідницький потенціал, потрібно констатувати, що вивчення специфіки житлобудівної традиції деяких етнографічних регіонів є недостатнім. До них, зокрема, належить традиційна архітектура Поділля, що відзначалася побутуванням значного різноманіття будівельних технік, прийомів та матеріалів, які, проте, не цілком потрапили у дослідницький фокус.

Об'єктом пропонованої статті є конструктивні елементи житла Поділля етнографічного періоду, а предметом — дошка з різьбленням із с. Суржа Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Стосовно наукового висвітлення проблематики, то традиційному житлу Поділля свого часу присвятили свої дослідження Т. Косміна [1; 2; 3], А. Данилюк [4; 5; 6], Р. Радович [7; 8], Б. Сауляк [9]. Та, все ж окремі, аспекти традиційного подільського житла залишаються слабо вивченими.

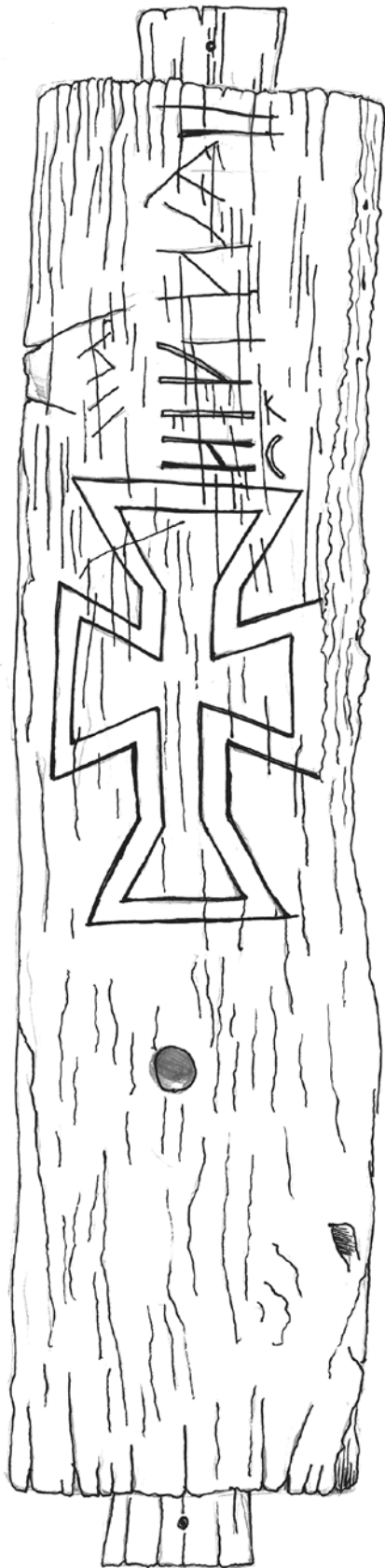
Методика дослідження ґрунтується на застосуванні методів аналізу та синтезу, компаративного, інтердисциплінарного, методів польових досліджень.

Основна частина. Під час демонтажу віконної рами в житлі кінця ХІХ — першої половини ХХ ст. с. Суржа Кам'янець-Подільського району Хмельницької області у березні 2022 р. Микола Польовий виявив фрагмент дубової балки з вирізьбленим написом та хрестом (іл. 1—2). Загальна довжина дошки 70 см. Ширина — 1,6 см. Товщина — 6 см. У конструкції рами вікна фрагмент балки займав нижнє, горизонтальне положення і лежав на цегляній стіні. Верхня площина балки, обернена всередину рами, була обвуглена, в неї було вбито кілька крупних цвяхів радянського часу. Менші цвяхи в кількості 23 штук були вбиті в одну з торцевих частин балки, нижче написів. Лівий та правий край балки закінчувався шипами трапецієподібної форми для кріплення з іншими частинами віконної рами. Лівий шип — 7 x 5,5 см. Правий шип — 7 x 4,5 см.

Хрест та напис кириличними літерами були нанесені з того боку балки, який лежав на цегляній стіні. Це чотириконечний хрест із трикутними раменами (в який вписано аналогічний за формою менший хрест), або ж можна описати його як виконаний по-

Іл. 1. Дошка із різьбленням із с. Суржа Хмельницької обл. (фото М. Польового)

Іл. 2. Дошка із різьбленням із с. Суржа Хмельницької обл. (прорисовка Т. Наконечної (Гощіцької))

двійною лінією. По горизонталі — 22 см, по вертикалі — 13 см, вирізьблений глибокими врізними лініями, шириною приблизно 3 мм. Хрест подібної форми прийнято називати лапчатим, або корсунським. Він часто зустрічається у геральдиці середньовіччя та нового часу, декорі, в намогильних пам'ятках [10, с. 28].

Також коло хреста бачимо напис кириличними літерами (іл. 3—4). Привертає увагу, що частина напису ніби тільки намічена прокресленням, але не прорізана. Висота літер більшого напису — 6 см. Стосовно його прочитання, то, на думку відомого знавця українських епіграфічних пам'яток Тимура Бобровського, тут бачимо прізвисько Румлії, можливо, похідне від Румли чи Румлі (цікаво, що так називалося у XVI—XVII ст. передмістя Хотина, також «румло» чи «рум'ло» у подільських говірках означає труну [11, с. 137]). Також унизу меншими літерами (висотою 3 см) вирізаний ще один напис, який можна прочитати як «МИЦ». Найімовірніше йдеться про ще одне прізвище, а напис загалом можна датувати в широких межах XVI—XIX ст.

Зрозуміло, що дошка була використана повторно і, роздумуючи над її первісним призначенням, хочемо згадати, що подібні хрести як на Поділлі, так в цілому на території Правобережжя, зазвичай вирізьблювали на хатніх сволоках [2, с. 31]. У давніх за походженням житлах на Поділлі сволок не забілювали, на ньому традиційно вирізали хрест, дату будівництва хати та прізвище чи ініціали господаря [8, с. 457]. Що стосується форми хрестів, то згідно з матеріалами Богдана Сауляка [9], у кінці XIX — у першій половині XX ст. на подільських сволоках траплявся вже здебільшого шестиконечний хрест, більш спрощеної форми. Різьблені ж хрести типу «козацького» на цих теренах, згідно з дослідженнями Романа Радовича [7; 8], побутували у більш давніх житлах. Тобто, найімовірніше, в описаній знахідці ми бачимо приклад повторного використання саме сволока, частину якого застосували для спорудження віконної рами. На користь цієї думки, окрім напису поруч із хрестом, який, найімовірніше, слід трактувати, все ж, як прізвисько та скорочення імені, також говорить наявність отвору круглої форми діаметром 2,5 см, який знаходиться на відстані приблизно 20 см від правого краю дошки. На думку мистецтвознавця Олега Болюка отвір було зроблено як «гніздо»,

для закріплення підвісного світоча (освітлювального приладу), або ж для підвісної колиски, які на цій території побутували тривалий час і були поширені ще у першій половині ХХ ст. [9, с. 87].

Взагалі сволок є доволі давнім елементом житла, важливим у конструктивному плані, та одним із небагатьох архітектурних елементів, з яким було пов'язано цілий пласт вірувань та уявлень. Сволок у символічному сенсі відігравав роль основного класифікатора внутрішнього простору хати, внаслідок свого розміщення він окреслював подвійний кордон між верхом та низом, та між внутрішнім та зовнішнім світом. Метонімічно сволок означував все житло і отримав значення символічної з'єднувальної ланки не тільки в архітектурному, але й у сімейному відношенні. Він був топографічним центром хати, де відбувалася більшість обрядів сімейного циклу, які не були пов'язані із сидінням за столом та з опалювальними пристроями [12, с. 201]. Про важливе символічне значення сволока говорить і той факт, що вже вибір деревини для нього, окрім суто раціональних вимог, також регламентувався й низкою нераціональних заборон та прикмет. Також сам процес його встановлення супроводжувалося гостиною та своєрідним, символічним жертвоприношенням. Так, на Поділлі під «голову» сволока (від сходу сонця) закладали різні предмети, попередньо освячені в церкві, найчастіше це були монети та вовна [13, с. 246]. Зважаючи на високий символічний статус, його намагалися покласти з першої спроби. Поганою прикметою вважалося, якщо сволок при цьому впав чи тріснув. Так само як на Поділлі, повсюдно в Україні побутувала заборона нераціонального характеру гримати сволоком під час укладки. Вважалося, що через це дим із печі буде йти назад у хату [14, с. 180].

Після закінчення зведення стін та стелі майстер прибивав до сволока хрест із квітами. Господар, у свою чергу, прив'язував до нього кожух («щоб у домі було тепло»), скатертину та хустку із хлібом і сіллю (їх потім дарували майстрові) [13, с. 246]. З апотропейною метою, за сволок клали часник і полин [14, с. 180]. Також повсюдно в українців зафіксовано вирізьблювання на ньому знаку хреста, різноманітних символів (розети, ріжок місяця, орнаментовані смуги тощо), написів (здебільшого це було ім'я господаря, який ставив хату, дата спорудження

Іл. 3. Фрагмент дошки (Фото А. Нечитайла)

Іл. 4. Фрагмент дошки (прорисовка Т. Наконечної (Гощіцької))

[16, с. 250], а у давніших варіантах були зафіксовані написи релігійного характеру [19, с. 426]), які в народній свідомості загалом мали апотропейне значення. На Поділлі зафіксовано побутування цікавого звичаю, коли відданиці щоб «прикликати долю» та щасливо вийти заміж, плели вінок із квітів і вішали на сволюку, поблизу вирізьбленого на ньому хреста [14, с. 180]. Високий символічний статус та пошанування цього конструктивного елемента пояснюють тим, що в давньому житлі він підтримував вагу стелі, присипаної зверху для утеплення шаром піску, чи вкриту верствою дерну. Відповідно якби сволок зламався, це загрожувало б людям, що перебували в хаті, бути засипаними.

Цікаво, що в «Слові о полку Ігореве» є згадка про те, як князь Святослав побачив поганий сон, в якому: «Уже дѣски безъ кнѣса въ моемъ теремѣ златоврѣсѣмъ» (дошки без сволока, очевидно дошки стелі). Відповідно це він потрактував як ознаку близького нещастя, смерті.

Загалом на слов'янщині побачені уві сні сволок чи дошки без сволока, які падають, вважалися саме передвісниками смерті. Побутування цих вірувань ймовірно було пов'язане із явищами поховальної обрядовості, а саме із розбиранням стелі та зриванням покриття даху у випадку тяжкої агонії [17, с. 11].

Висновки. Згідно з дослідженнями Богдана Сауляка, на Поділлі, якщо сволок був добре збережений, то його могли використовувати повторно у новому житлі (так само, як, наприклад, це було звичною практикою для автохтонів Полісся [15, с. 260]). Фрагмент сволока, знайденого в с. Суржа, засвідчує, найімовірніше, саме це. Однак тут сволок було повторно використано не за призначенням і перетворено на віконну раму. Це, безперечно, цікавий етнографічний випадок, окремі аспекти якого ще потребують додаткових досліджень. Насамперед, це стосується прочитання та інтерпретації написів (запропонована Тимуром Бобровським робоча версія зараз сприймається як найбільш імовірна), а також більш точного датування знахідки.

1. Косміна Т.В. Локальні особливості народного житла південних районів Поділля. *Народна творчість та етнографія*. Київ, 1973. № 4. С. 24—31.
2. Косміна Т.В. *Сільське житло Поділля. Кінець ХІХ—ХХ ст. Історико-етнографічне дослідження*. Київ, 1980. 191 с.: з іл.

3. Косміна Т. Етнічна виразність народного житла. *Поділля. Історико-етнографічне дослідження*. Київ, 1994. С. 236—243.
4. Данилюк А.Г. Традиційне житлово-господарське будівництво на західному Поділлі. *Подільська старовина*. Вінниця, 1993. С. 395—400.
5. Данилюк А.Г. Подільська хата. *Наука і суспільство*. Київ, 1987. № 7. С. 73—75.
6. Данилюк А.Г., Бодревич-Буць О.М. Використання каменю в народному будівництві Поділля. *Народна творчість та етнографія*. 1980. № 1. С. 85—88.
7. Радович Р. Сільське житло кінця ХІХ — початку ХХ ст. на півдні Поділля (за матеріалами Борщівського району). *Літопис Борщівщини: історико-краєзнавчий збірник*. Борщів, 1996. Вип. VIII. С. 58—66.
8. Радович Р. Традиційне житло українців південного Поділля другої половини ХІХ — початку ХХ століття: конструктивно-технологічний аспект (за матеріалами з Хмельницької області). *Вісник Львівського Національного університету ім. І. Франка. Серія історична*. Львів, 2010. Вип. 45. С. 437—462.
9. Сауляк Б.М. *Розвиток деревообробних ремесел Східного Поділля кінця ХІХ — початку ХХІ ст.* Київ: Наукова думка, 2018. 216 с.
10. Сапожников І.В., Слюсар Ю.О., Шувалов О.Р. Типологія кам'яних намогильних хрестів Південно-Західної України. *Старожитності Причорномор'я*. Одеса, 1995. Вип. 2. С. 16—47.
11. Жвава О. Лексика поховального обряду у говірках Наддністрянсько-Буковинсько-Подільського суміжжя. *Studia methodologica*. Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2009. Випуск 27. Лемківський діалект у загальноукраїнському контексті. Укладачі Панцьо С.Є., Свистун Н.О. С. 135—140.
12. Узенева Е.С. Матица. *Славянские древности: этнолингвистический словарь: в 5 т.* Под ред. Н.И. Толстого. Москва: Международные отношения, 1995. Т. 3. К—П. С. 201—203.
13. Гребінь І.Ф. Обряди пов'язані з будівництвом сільського житла. *Поділля: історико-етнографічне дослідження*. Київ, 1994. С. 243—250.
14. Довгань С.О. Подільське житло в системі звичаїв та обрядів. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: історія*. Вінниця, 2009. Вип. 15. С. 178—183.
15. Сілецький Р. *Традиційна будівельна обрядовість українців: монографія*. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2011. 428 с.: з іл.
16. Шкіра М.В., Шкіра Н.М., Шкіра Л.М. Різьблені сволоки у традиційному народному житлі (за матеріалами артефактів музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»). *Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць*. Київ; Глухів, 2008. Вип. 11. С. 420—427.

17. Яценко С.П. Сволок із колекції Запорізького краєзнавчого музею. *Музейний вісник*. Запоріжжя, 2010. № 10. С. 9—15.

REFERENCES

- Kosmina, T.V. (1973). Local features of public housing in the southern regions of Podillia. *Folk creativity and ethnography*, 4, 24—31 [in Ukrainian].
- Kosmina, T.V. (1980). *Village housing of Podillia. The end of the 19th and 20th centuries. Historical and ethnographic research*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Kosmina, T. (1994). Ethnic expressiveness of public housing. In: *Podillia Historical and ethnographic research* (Рр. 236—243). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Danyliuk, A.H. (1987). Podilsk house. *Science and society*, 7, 73—75 [in Ukrainian].
- Danyliuk, A.H., & Bodrevych-Buts', O.M. (1980). The use of stone in the folk construction of Podillia. *Folk creativity and ethnography*, 1, 85—88 [in Ukrainian].
- Danyliuk, A.H. (1993). Traditional housing and economic construction in western Podillya. In: *Podilsk antiquity* (Рр. 395—400). Vinnytsia [in Ukrainian].
- Radovych, R. (1996). Rural housing of the late 19th and early 20th centuries in the south of Podillia (according to the materials of the Borshchiv district). In *Chronicle of Borshchivshchyna: historical and local history collection* (Vol. 8, pp. 58—66). Borschiv [in Ukrainian].
- Radovych, R. (2010). Traditional housing of Ukrainians of southern Podillia in the second half of the 19th and early 20th centuries: constructive and technological aspect (based on materials from the Khmelnyskyi region). In: *Bulletin of Lviv National University named of I. Franko. The series is historical* (Vol. 45, pp. 437—462) [in Ukrainian].
- Sauliak, B.M. (2018). *The development of woodworking crafts of Eastern Podillia at the end of the 19th and the beginning of the 21st centuries*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Sapozhnykov, I.V., Sliusar, Yu.O., & Shuvalov, O.R. (1995). Typology of stone gravestone crosses of South-Western Ukraine. In: *Antiquities of the Black Sea Region* (Vol. 2, pp. 16—47). Odesa [in Ukrainian].
- Zhvava, O. (2009). Vocabulary of the funeral rite in the dialects of the Transnistrian-Bukovyna-Podilskyi confederation. In: *Studia methodologica* (Vol. 27, pp. 35—140). Ternopil: Editorial publishing department of TNPU named after V. Hnatyuk [in Ukrainian].
- Uzeneva, E.S. (1995). Girder. *Slavic antiquities: Ethno linguistic dictionary* (Vol. 3, pp. 201—203). Moscow: Mezhdunarodnyye otnosheniya [in Russian].
- Hrebin', I.F. (1994). Ceremonies are associated with the construction of rural housing. In: *Podillia: historical and ethnographic study* (Рр. 243—250). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Dovhan', S.O. (2009). Podilsk housing in the system of customs and ceremonies. In: *Scientific notes of Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsyubynskyi. Series: history* (Vol. 15, pp. 178—183). Vinnytsia [in Ukrainian].
- Siletskyy, R. (2011). *Traditional bulding rites of Ukraine*. Lviv: LNU of I. Franko [in Ukrainian].
- Shkira, M.V., Shkira, N.M., & Shkira, L.M. (2008). Carved bastards in a traditional folk dwelling (based on the materials of the artifacts of the Museum of Folk Architecture and Life of the Central Dnipro region of the Pereiaslav National Historical and Ethnographic Reserve). In: *Sivershchyna in the history of Ukraine. Collection of scientific papers* (Vol. 11, pp. 420—427). Kyiv; Glukhiv [in Ukrainian].
- Yatsenko, S.P. (2010). Bastard from the collection of the Zaporizhye Museum of Local History. *Museum Bulletin*, 10, 9—15 [in Ukrainian].